

«Μ' αγνάντεμα ετράφηκα τέσσερα χρόνια». Η εξορία της Βικτωρίας Θεοδώρου στο Τρίκερι και η αποτύπωσή της στην *Εκδρομή και τα Στρατόπεδα γυναικών*.

Γιούλη (Αγγελική) Χρονοπούλου, Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου Φιλολόγων

Η Βικτωρία Θεοδώρου ανήκε για αρκετά χρόνια στον πυρήνα των στενών φίλων της οικογένειάς μου. Η πρώτη εφηβεία μου συνδέθηκε στενά με την εικόνα της. Την θυμάμαι σε δεκάδες ανταλλαγές επισκέψεων στο σπίτι μας στο Χολαργό ή στο δικό της στη Φιλοθέη, αλλά και σε κοινές οικογενειακές εκδρομές και διακοπές. Η φιλική σχέση ήταν οικογενειακή, ωστόσο ο βασικός αρμός ήταν η βαθιά πνευματική φιλία που είχε με τον πατέρα μου, Λάμπη Χρονόπουλο, δικηγόρο και λογοτέχνη, με τον οποίον συνομιλούσαν ως ομότεχνοι. Μεταξύ τους υπήρχε σχέση εμπιστοσύνης και γι' αυτό του είχε εμπιστευθεί και πολλά χειρόγραφα της, τα οποία τώρα βρίσκονται στα χέρια μου και μερικά, καθώς σχετίζονται με το σημερινό θέμα, θα τα παρουσιάσω. Από τη Βικτωρία έχω κρατήσει την παρουσία της, τη νεανικότητά της, την ομορφιά της, τη γλυκύτητα και την ταπεινότητά της, τη φυσική συστολή της (η ίδια έκανε λόγο για φυσική δειλία της). Εννοείται πως την ίδια ώρα υπήρξε εξαιρετικά γενναία.

Θα έλεγε, μάλιστα, κανείς ότι μοιάζει παράξενο πώς αυτή η λεπτεπίλεπτη, εύθραυστη κοπέλα άντεξε σε τέτοια μαρτύρια, σε τόσες κακουχίες, σε βασανιστήρια και εξευτελισμούς, σε σωματικό και ψυχικό πόνο, σε σωματικές και ψυχικές στερήσεις, πώς αυτό το λεπτό κλαράκι δεν λύγισε με τέτοιους ανέμους, δεν έσπασε με τόσες θύελλες. Άντεξε μάλιστα με κάθε έννοια, αφού δεν υπέγραψε ποτέ «δήλωση μετανοίας», μια κίνηση, που θα μπορούσε κάποιος να κατανοήσει σ' εκείνες τις φοβερές συνθήκες.

Η Βικτωρία Θεοδώρου βίωσε την εξορία για 4 χρόνια, όντας πολύ νέα, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής, ήδη οργανωμένη στην ΕΠΟΝ. Αρχικά συνελήφθη την άνοιξη του 1948 και οδηγήθηκε στη Χίο, μετά από ένα χρόνο στο Τρίκερι, από εκεί, στις αρχές του 1950, στη Μακρόνησο και ένα εξάμηνο αργότερα πάλι στο Τρίκερι μέχρι που απολύθηκε με άδεια το 1952.

Η Βικτωρία επισκέφθηκε το Τρίκερι,¹ το νησάκι της εξορίας της, τον Οκτώβρη του 1972 μετά από προτροπή και οργάνωση του πατέρα μου με μια ευάριθμη ομάδα φίλων.² Η εκδρομή αυτή, που είχε φυσικά χαρακτήρα προσκυνήματος, τη σημάδεψε μ' έναν διαφορετικό τρόπο αυτή τη φορά και αποτυπώθηκε στο ομώνυμο ποιητικό

¹ Το επίσημο όνομα του νησιού είναι Παλιό Τρίκερι, ενώ απλώς Τρίκερι ονομάζεται το χωριό στην απέναντι στεριά του Παγασητικού σε ύψωμα. Ωστόσο, η επίσημη ονομασία του δεν χρησιμοποιείται πρακτικά. Έτσι, σε όλες τις αναφορές και τις καταγραφές των εξορίστων αποκαλείται Τρίκερι.

² Τα ονόματα των εκδρομέων (15 άτομα) αναφέρονται σε ένα ιδιόχειρο σημείωμα του πατέρα μου σε μπλοκ και είναι τα εξής (με την επιφύλαξη της ορθής ανάγνωσης): Γεώργιος Ζίζηλας, Μάρω Ζίζηλα, Δήμος Δραβόπουλος, Δημήτρης Καλλιτσόπουλος, Ελένη Καλλιτσοπούλου, Μήτσος Λέτσιος, Παναγιώτης Γκαρτσόπουλος, Φωφώ Χιωτέλη το γένος Καραβία, Αθηνά Λέρτα, Ναπολέον Ρούσσο, Άννα Ρούσσο, Δόμνα Κατιρτζόγλου, Νίκος Κατιρτζόγλου, Βικτωρία Θεοδώρου, Λάμπης Χρονόπουλος. Σε άλλα φύλλα του μπλοκ καταχωρούνται δρομολόγια πλοίων / καϊκιών, εναλλακτικές διαδρομές και, γενικά, η προετοιμασία της εκδρομής, η οποία – σημειωτέον – ήταν πολύ δύσκολη στην οργάνωσή της και, βέβαια, έπρεπε να γίνει με προφυλάξεις.

βιβλίο της, *Η Εκδρομή*, που εκδόθηκε το 1973, μέσα στη χούντα δηλαδή, και άρα ήταν εξ' ορισμού ένα αντιστασιακό βιβλίο, ενώ υπήρξε και ένα από τα πιο δυνατά έργα της. Σ' εκείνην, επίσης, την εκδρομή αναζήτησε με «ακατανίκητη επιθυμία», όπως η ίδια δήλωσε, κάποια παλιά τετράδια, που είχε γράψει η ίδια και άλλες συνεξόριστές της την εποχή της εξορίας για τα βάσανα και τα καθήκαστα εκείνης της περιόδου και τα είχαν θάψει στη ρίζα μιας ελιάς. Η αναζήτηση αυτή απέβη μάταιη, γιατί τα δεδομένα του νησιού είχαν αλλάξει από τότε, όμως, λίγο αργότερα, το 1973, και εντελώς απροσδόκητα την κάλεσε στο σπίτι της η Ρόζα Ιμβριώτη, άρρωστη πια, και της εμπιστεύθηκε αυτά τα τετράδια, τα οποία εντέλει εκείνη τα είχε σώσει. Η Βικτωρία τα δακτυλογράφησε, έγραψε πρόλογο και τα εξέδωσε μόλις οι καιροί ήταν κατάλληλοι, δηλαδή αμέσως μετά τη μεταπολίτευση, το 1975, με τον τίτλο *Στρατόπεδα γυναικών* και εικόνες Γιώργη Βαρλάμου.

Αυτά είναι και τα δύο κύρια έργα στα οποία αποτυπώνει την εμπειρία της εξορίας, μολονότι η εξορία διαπερνά ή και σφραγίζει ένα σωρό άλλα ποιήματά της.

Η αφήγηση της Βικτωρίας στα Στρατόπεδα (που γράφεται από τον Οκτώβριο ως τον Δεκέμβριο του 1950) είναι, βέβαια, καλογραμμένη, αλλά λιτή, χωρίς έκδηλους συναισθηματισμούς. Από την άλλη, είναι εκ της φύσεώς της συγκλονιστική, αφού εξιστορεί τα βάσανα, τα ανείπωτα μαρτύρια, τις εξοντωτικές και διαρκείς αγγαρείες, την πείνα ή το λειψό και κακοσυντηρημένο, επικίνδυνο φαγητό, τη δίψα και την ξέρα, καθώς τα λίγα στεγνωμένα πηγάδια δεν επαρκούσαν (ιδίως όταν αυξανόταν ο πληθυσμός (τον Αύγουστο του '49, κατά τη Βικτωρία, ήταν 5.000)³, το ανελέητο κρύο, την αφόρητη υγρασία, τα θανάσιμου μόχθου ατέλειωτα, βασανιστικά και μακρόσυρτα κουβαλήματα όσων εφοδίων έφερναν τα καΐκια, ακόμα και για τα χτισίματα και τις επισκευές, με πολλά ατυχήματα, τις αξεπέραστες δυσκολίες στην καθαριότητα, στο μαγείρεμα, αλλά και στη συντήρηση των παιδιών (κάνει λόγο για 235 παιδιά το καλοκαίρι του '49, που πεινούσαν και υπέφεραν και θύμιζαν παιδιά της Κατοχής), τις βαριές αρρώστιες (τύφο, φυματίωση, ψώρα, δυσεντερία, που ήταν η πιο σοβαρή κακουχία και οφειλόταν στις μύγες, τα χαλασμένα τρόφιμα και το θολό νερό των πηγαδιών), με περίθαλψη μηδαμινή, τους βαριούς εξευτελισμούς, τα βασανιστήρια και τους θανάτους, την ασφυκτική λογοκρισία, τη στέρηση των στοιχειωδών, τελικά και της όποιας επικοινωνίας, τη συστηματική και ύπουλη προσπάθεια «αναμόρφωσης» με όλα τα μέσα ψυχολογικά και σωματικά, την έλλειψη οποιασδήποτε ανθρωπιάς, την περαιτέρω επιδείνωση της ζωής εκεί μετά την ήττα του '49 και την ανάληψη της διοίκησης από τους στρατιωτικούς, τους αποφασισμένους να κάμψουν οριστικά τις εξόριστες, τις αποστολές στα στρατοδικεία, τα φοβερά μηνύματα των θανατώσεων, αλλά και το συντριπτικό μήνυμα της ήττας, την επαναφορά στο Τρίκερι, μετά τη Μακρόνησο (όπου τις είχαν μεταφέρει στο μεταξύ), των λίγων εκατοντάδων γυναικών που δεν είχαν υπογράψει, μεταξύ αυτών και της Βικτωρίας, τότε που αποφάσισαν και αυτή την καταγραφή.

Χαρακτηριστικά παραθέτω:

«Είχαμε βαρucheιμωνιά το 1949, τέτοια που σπάνια πέφτει στο νησάκι του Τρίκερι. Καΐκι δεν μπορούσε ν' αράξει στον κολπίσκο. Τα μεγάλα αμερικάνικα αντίσκηνα κλονίζονταν

³ Σχετικά με τον αριθμό των εξοριστών, βλ. σημ. 9.

και πέφτανε από το βοριά. Ο γραίγος, ο παγωμένος άνεμος της Θεσσαλίας έγδερνε στεριά και θάλασσα κι ύστερα επάγωνε τα νερά. Τα χιονόνερα στάζανε και τρέχανε μέσα στο στρατόπεδο, πλημμυρίζοντας τις σκηνές και τα μαγειριά... Το καϊκι τότε άραζε στη δυτική ακτή του νησιού που ήτανε περισσότερο απάνεμη. Έπρεπε να πάμε εκεί κάτω για να το ξεφορτώσουμε. Ανεβάζαμε τσουβάλια, βαρέλια, κασόνια από τα γκρεμνά με κίνδυνο να γλιστρήσουμε και να σκοτωθούμε. Ύστερα τα κουβαλούσαμε στις κακοτοπιές για να τα πάμε ως την αποθήκη. Όσο περνούσαν οι μέρες εκείνου του Δεκέμβρη ένας κλοιός έσφιγγε τη ζωή μας που κάθε μέρα γινότανε χειρότερη. Νιώθαμε πως δεν είμαστε πια εξόριστες μήτε στρατόπεδο «Πειθαρχικής Διαβίωσης», μα αιχμάλωτοι και όμηροι πολέμου.»

Την ίδια ώρα, η Βικτωρία καταγράφει όλες τις προσπάθειες και τον αγώνα που κράτησε τις εξόριστες ζωντανές και όρθιες, την προσπάθεια αυτό-οργάνωσης της ζωής, το στήσιμο καλυβών, εργαστηρίων, την αναζήτηση παρηγοριάς στη φτωχή φύση και στα δώρα της θάλασσας, στα εργόχειρα, στα στολίδια με τα κοχύλια, στο τραγούδι και στη μελέτη, την οργάνωση μαθημάτων (πολλές γυναίκες πρωτόμαθαν γράμματα στο νησί, άλλες έμαθαν ξένη γλώσσα, συμπλήρωναν τα μαθήματα των εγκύκλιων σπουδών τους, γίνονταν όλα τα μαθήματα του σχολείου, αλλά και διάφορες τέχνες, στενογραφία, κοπτική, ραπτική, σχέδιο), την οργάνωση επίσης θεατρικών παραστάσεων, συναυλιών και χορών (ήταν άλλωστε γυναίκες απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας), στην προσπάθεια, δηλαδή, την πολύ δύσκολη, ακόμη και από άποψη χρόνου, να μη χαθεί μια έννοια κανονικότητας και, κυρίως, να μη χαθεί το ανθρώπινο στοιχείο.

Παραθέτω σχετικά από τη μαρτυρία της Βικτωρίας:

«Κάποια Κυριακή παίχτηκε μια χαριτωμένη παντομίμα που διηγότανε με κινήσεις και χειρονομίες το ταξίδι μας από τη Χίο. Το πώς καταλάβαμε το εγκαταλειμένο στρατόπεδο των αντρών κι εστεριώσαμε προσωρινά τ' αντίσκηνα, και γενικά τα ανεκδιήγητα βάσανά μας ώσπου να εγκατασταθούμε.... Αλλά εκείνα που θα μας μείνουνε αξέχαστα ήτανε τα δυο παιδικά απογεύματα. Τα μικρά μάζ χορέψανε τις πεταλούδες που πετάνε στα λουλούδια, τραγουδώντας και χοροπηδώντας με χαρά. Την άλλη μέρα μας παίζανε θέατρο! Την «κοκκινোসκουφίτσα» και τα «7 κατσικόπουλα», με μάσκες, σοβαρά – σοβαρά, χωρίς καθόλου να λογαριάζουνε τους χίλιους και παραπάνω θεατές που τα περιτριγυρίζανε. Με πόσο κόπο γίνονταν όλα αυτά, και τι δύσκολο να πειθαρχήσουν τ' αγρίμια εκείνα!»

Αυτές οι δύο πτυχές, το μαρτύριο και το πείσμα, η καταπίεση και η αντίσταση, η καταδίκη και η ελπίδα είναι τα εναλλασσόμενα στοιχεία στην εξορία και στην αποτύπωσή της στα *Στρατόπεδα* (αλλά και στην *Εκδρομή*, όπως θα δούμε στη συνέχεια), η αξιοθαύμαστη πίστη ότι θα αντέξουν, θα υπερβούν τις αφύσικα αντίξοες συνθήκες, θα επιζήσουν, για να γευτούν την καλύτερη ζωή που θα έρθει κάποια στιγμή, παρά τον επίμονο αγώνα των δημίων τους να τους αφαιρέσουν κάθε ελπίδα.

Ενδιαφέρον έχει, επίσης, η ίδια η απόφαση για την καταγραφή της εμπειρίας αυτής, που πάρθηκε από μια ομάδα 8 συνεξοριστών γυναικών στο Τρίκερι,⁴ αφού επέστρεψαν

⁴ Το συνεργείο αποτελούσαν οι κρατούμενες: Ρόζα Ιμβριώτη, Αθηνά Κωνσταντοπούλου, Στάσα Κεφαλίδου, Λίζα Κόττου, Ευαγγελία Φωτάκη, Αφροδίτη Μαυροειδή - Παντελέσκου, Νίτσα Γαβριηλίδου και Βικτωρία Θεοδώρου. Το τετράδιο της Λίζας Κόττου χάθηκε (αργότερα προφανώς

εκεί από τη Μακρόνησο ως ανεπίδεκτες αναμορφώσεως (συνολικά επέστρεψαν περί τις 500 γυναίκες). Σκέφτηκαν ότι τα μαρτύρια που τράβηξαν στους διάφορους τόπους εξορίας, κράτησης και βασανισμού δεν έπρεπε να μείνουν κρυφά. Φυσικά, πίσω από την κίνηση αυτή προϋπήρχε η σχετική απόφαση του Κομμουνιστικού Κόμματος, μέλη του οποίου ήταν οι γυναίκες με επικεφαλής τη Ρόζα Ιμβριώτη και τη Λίζα Κόττου, που καθοδήγησαν την υπόθεση.⁵ Το Κόμμα, όπως ξέρουμε και από άλλες πηγές, έλαβε αυτή την απόφαση εκείνη την περίοδο και για όλους τους τόπους εξορίας και ήταν αξιόπαινη. Έπρεπε οι εμπειρίες να καταγραφούν, μάλιστα, εν θερμώ, για να μη χαθούν, να μην αλλοιωθούν από την απόσταση του χρόνου και να μη διυλιστούν από μεταγενέστερες επεξεργασίες. Μοίρασαν μεταξύ τους τη δουλειά σύμφωνα με τις χρονικές περιόδους και τους τόπους και η Βικτωρία ανέλαβε το Τρίκερι. Έγραφαν με μεγάλες προφυλάξεις, αλλά και με δυσέυρετα υλικά, μαζεύονταν τα βράδια και διάβαζαν τα γραπτά τους, για να επικυρώνεται η αντικειμενικότητά τους, όπως λέει η Βικτωρία, και τα έκρυβαν είτε στο χώμα είτε κατάσαρκα. Τα τετράδια γράφτηκαν από τον Οκτώβριο του 1950 έως τον Αύγουστο του 1951.⁶ Φεύγοντας από το νησί τα έθαψαν στην ελιά ή τα φυγάδευσαν με ανθρώπους που η τύχη τους ήταν άγνωστη. Εν ολίγοις, τα ίχνη τους χάθηκαν και βρέθηκαν αργότερα, όπως είπαμε.

Αυτά λίγο πολύ τα εξηγεί η Βικτωρία στον πρόλογο που έγραψε για το βιβλίο, όπου μάλιστα σημειώνει ότι στις εξιστορήσεις υπάρχουν παραλείψεις, αλλά όχι ανακρίβειες και υπερβολές. Με την ευκαιρία επισημαίνω ότι η Βικτωρία, πράγματι, παραλείπει να αναφέρει ότι υπήρχαν τρία στρατόπεδα στο Τρίκερι, των πολιτικών, των προληπτικών⁷ και των δηλωσιών. Από την αφήγηση φαίνεται η ύπαρξη στρατοπέδου των πολιτικών και των προληπτικών, με τις οποίες δεν επιτρεπόταν η επικοινωνία, πράγμα που επίσης το αναφέρει, αλλά όχι των δηλωσιών, που δεν δηλώνεται με σαφήνεια, μολονότι δεν αποκρύπτεται η ύπαρξη δηλωσιών γενικά.⁸ Πάντως, η όλη επιχείρηση της καταγραφής

βρέθηκε και η Β.Θ. το κατέθεσε στα ΑΣΚΙ). Επίσης, στην πρώτη έκδοση του 1975 δεν συμπεριλαμβάνεται το τετράδιο της Νίτσας Γαβριηλίδου, που βρέθηκε στο μεταξύ, και προστέθηκε στη δεύτερη έκδοση του 1976.

⁵ Την αναφορά αυτή κάνει η Βικτωρία σε συνέντευξη στην Έλλη Παιονίδου στον «Ριζοσπάστη» στις 30 Μάη 1975 ενόψει της έκδοσης του βιβλίου.

⁶ Μόνη εξαίρεση αποτελεί το τετράδιο της Ρόζας Ιμβριώτη, που γράφτηκε στη Λάρισα, όπου είχε μεταφερθεί πριν τη Μακρόνησο, τον Μάρτη του 1950. Στο σημείο αυτό οφείλω, πάντως, να πω ότι στην αφήγησή της η Βικτωρία αναφέρει το εξής: «Μέσα στη σύγχυση και τη βιασύνη του στρατοπέδου η Β., που την παρονομάζαμε ξωτικό, γιατί ήτανε λιγνή, μικρή κι όλο χοροπηδούσε με το χαμόγελο σ' όλα τα βάσανα, ξεμάκρυνε στις πέρα ελιές προς τον Αη Γιώργη και άνοιξε βαθύ λάκκο. Εκεί έθαψε φυλαγμένα καλά μέσα σε μουσαμά και στέρεο τενεκέ του πετρελαίου τα τετράδιά μας όσα δεν μπορέσαμε να στείλουμε έξω απ' το Τρίκερι για να μην τα πάρουμε μαζί μας στη Μακρόνησο και μας τύχουν άλλες περιπέτειες. Γιατί κάθε γραφή και καταγραφή στοίχιζε στρατοδικείο ακόμα και θάνατο στα χρόνια 48-50...». Αυτή η αναφορά δημιουργεί την εντύπωση ότι τα τετράδια είχαν γραφτεί πριν την αναχώρηση για τη Μακρόνησο, πράγμα που φυσικά δεν ισχύει. Φαίνεται, λοιπόν, πως μάλλον αναφέρεται σε τετράδια με άλλες καταγραφές, ενδεχομένως ποιητικές. Αν, μάλιστα, η Β. είναι η Βικτωρία, αυτό ενισχύεται, αφού από τότε έγραφε στίχους, χωρίς πάντως να θεωρεί ακόμη τον εαυτό της ποιήτρια.

⁷ Ο όρος αναφέρεται σε όσες είχαν συλληφθεί για προληπτικούς λόγους, ως μέλη οικογενειών ανταρτών, με βάση την αλληλέγγυα ευθύνη της οικογένειας. Ο βασικός πρακτικός λόγος για τον οποίον ακολουθείτο η πολιτική της προληπτικής σύλληψης μελών των οικογενειών που είχαν αντάρτες ήταν για να εμποδιστεί η στήριξη του αντάρτικου, αφού αυτό στηριζόταν ουσιαστικά στη βοήθεια των μετόπισθεν. Ήταν ο τρόπος να ανακοπεί ο ανεφοδιασμός του.

⁸ Για την ακρίβεια, η Βικτωρία γράφει στο μόνο σημείο όπου φαίνεται η ύπαρξη τριών λόχων, χωρίς ωστόσο να γίνεται η διάκριση (γενικά, ο αναγνώστης δεν καταλαβαίνει για ύπαρξη στρατοπέδου

προφανώς τελούσε και υπό την επίβλεψη του Κόμματος. Η συνήθεια να αλληλοδιαβάζουν τα γραπτά τους για τον έλεγχο της αντικειμενικότητας, από τη μια, πράγματι, εξασφάλιζε την εγκυρότητα των γραφομένων, με τη μαρτυρία των άλλων, από την άλλη αυτονόητα υποβαλλόταν στον κομματικό έλεγχο, πράγμα, πάντως, απολύτως λογικό, κατά τη γνώμη μου, ιδίως για εκείνα τα χρόνια, αφού αυτά τα κείμενα έπρεπε να αξιολογηθούν για πολιτικούς σκοπούς στο πλαίσιο του πολιτικού αγώνα μέσα σε μια ακραία αντιπαράθεση μεταξύ των νικητών και των νικημένων του εμφυλίου, που στη χώρα μας πήρε διαστάσεις ασυνήθιστα σκληρές. Έτσι, δεν γίνεται επίσης καμιά νύξη στις διαμάχες που υπήρχαν μέσα στους κόλπους των πολιτικών κρατουμένων και τη μοιρασιά τους σε δυο στρατόπεδα, κυρίως μετά την ήττα του ΔΣΕ, για τις οποίες γνωρίζουμε από προφορικές μαρτυρίες.⁹ Αντίθετα, τονίζεται η ενότητα

δηλωσιών, που μάλλον είχε χαρακτήρα μεταγωγών): *«Το πρώτο χτίριο με τις ανταρτοοικογένειες εγκαταστάθηκε στ' αντίκρηνα που βρίσκονται κοντά στην πύλη του στρατόπεδου κι αποτέλεσε τον τρίτο λόχο. Πλάι στην περιοχή αυτήν σκορπίσανε τις μισές σχεδόν γυναίκες του δεύτερου χιτριού και μερικές από το πρώτο (δευτερος Λόχος), ενώ στο πιο βορεινό μέρος του μικρού κι ακάλυπτου ακρωτηριού κοντά στο γκρεμό, καταυλίστηκε το υπόλοιπο δεύτερο χτίριο και το «παράρτημα» (Πρώτος Λόχος). Στην αρχή οι αξιωματικοί της φρουράς θέλανε να χωρίσουνε πάλι το «παράρτημα» με τις «επικίνδυνες» μα το σχέδιό τους ξέφτισε γιατί ξέρανε πως και το διπλό συρματοπλέγμα θάτανε ανώφελο, να τις απομονώσει. Έτσι, τις τρεις αυτές περιοχές αργότερα τις χωρίσανε με συρματοπλέγματα, κι οι σκοποί απαγορεύανε, ειδικά τον πρώτο λόχο να επικοινωνήσει με τους δύο άλλους. Πολλές γυναίκες του άλλοτε τρίτου χιτριού μείνανε στο στρατόπεδο του Μοναστηριού γιατί είχαν υπογράψει δήλωση μετανοίας και θάφενγαν μόλις θαρχόταν η επιτροπή για τις απολύσεις. Όλες οι άλλες του ίδιου χιτριού κατεβήκανε στο δεύτερο και τρίτο λόχο μαζί με τις ανταρτοοικογένειες.»* Βλ. σχετικά και Τασούλα Βερβενιώτη: «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η Ηγεσία και τα μέλη.» στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.): *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο 2008, σ. 81-102. Στο άρθρο καταγράφονται τα στοιχεία από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΣ), εκπρόσωποι του οποίου είχαν επισκεφθεί το Τρίκερι. Εκεί γίνεται σαφής αναφορά στα τρία στρατόπεδα. Η Τ. Βερβενιώτη επισημαίνει σχετικά ότι «οι δηλωσίες (άντρες και γυναίκες) είναι οι μεγάλοι απόντες από τη μνήμη του εμφυλίου» Επίσης, παρατηρείται διαφοροποίηση και ως προς τον αριθμό των κρατουμένων, όπου στα αρχεία του ΔΕΣ για το Τρίκερι καταγράφεται ο αριθμός των 3753 (3597 γυναίκες + 156 παιδιά) τον Ιούλιο του 1949 (1722 προληπτικές, 1781 πολιτικές, 250 δηλωσίες), ενώ η Βικτωρία κάνει λόγο για 5.000 (235 παιδιά). Η αλήθεια είναι ότι στην αφήγηση της Βικτωρίας παρουσιάζονται αντιφατικές καταγραφές ως προς τους αριθμούς: Στο πρώτο τετράδιο κάνει λόγο για 4700, ενώ στο δεύτερο για 5000 και για 5.500. Για τα παιδιά αναφέρει τον αριθμό των 180 στο πρώτο τετράδιο και 150 έως 235 στο δεύτερο, πάντως για το καλοκαίρι του 1949. Ως προς το «δευτερο» Τρίκερι, η καταγραφή του ΔΕΣ τον Οκτώβριο του 1950 αναφέρει 544 γυναίκες και 6παιδιά, ενώ η Βικτωρία κάνει λόγο για ελαφρά μικρότερο αριθμό (480) και η Αφροδίτη Μαυροειδή Παντελέσκου, που καταγράφει την περίοδο της Μακρονήσου αναφέρει ότι οι γυναίκες που γύρισαν στο Τρίκερι ήταν περίπου 500. Πάντως, η πλάκα που τοποθετήθηκε στο Τρίκερι το 1994 από τον Σύλλογο Πολιτικών Εξοριστών Γυναικών γράφει: «Από το 1948 έως το 1953 έζησαν στο Τρίκερι 5000 γυναίκες», δηλαδή ο αριθμός των 5.000 αναφέρεται στο συνολικό αριθμό των γυναικών που πέρασαν από εκεί στη διάρκεια όλων των χρόνων.

⁹ Για την ύπαρξη διαφωνιών στο στρατόπεδο βλ. σχετική προφορική μαρτυρία - συνέντευξη στην ιστορικό Τασούλα Βερβενιώτη (την οποίαν ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση) της Λυσίας Θεοδωρίδου – Σωζοπούλου, Διοικητή Διμοιρίας Ανταρτιστών της ΙΧ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, στις 2-3 Μαΐου 1990: *«Κάποια φορά μου είπε μια: Εσύ τι είσαι Κατερινικά ή Ροζικιά; Λέω: Καλέ τι λες. Ε, να λέει με την Κατερίνα είσαι ή με τη Ρόζα Ιμβριώτη; Η Κατερίνα ήταν μια γιατρός, κουτσή. Μου έλεγε ότι η Κατερίνα είναι της Ιντέλιτζενς Σέρβις. Τι ήταν; Δεν ξέραμε πολλά τότε. Είμασταν παιδιά. Πήραμε μια αρχή ότι θα παλέψουμε για τη λευτεριά μας για τη λαοκρατία για την ανεξαρτησία και εκεί κολλήσαμε. Δεν ξέραμε πολλά και δε διαβάζαμε βιβλία. Όλη η πείρα βγήκε μετά. Πολλά πράγματα τα κατάλαβα μετά. Δεν ήταν και καιροί ελεύθεροι να μπορέσεις να κάνεις διάλογο με τους ανθρώπους. Να πεις γιατί αυτό, γιατί εκείνο. Δεν μπορούσες να μιλήσεις. Φοβόσουν. Πολλά πράγματα τα είχαμε ξεχάσει, δεν μπορούσαμε να*

και η αγάπη που υπήρχε μεταξύ τους, κι αυτό είναι ταυτόχρονα αληθές.¹⁰ Γενικά, μολονότι υπήρχε (και πάντοτε υπάρχει) μια επιλογή στην καταγραφή και στη μνήμη, ήταν, παράλληλα, λογικό να τονιστεί το αλύγιστο φρόνημα και η ακλόνητη πίστη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να πω ότι έχω στη διάθεσή μου (από το αρχείο του πατέρα μου, Λάμπη Χρονόπουλου), εκτός από το εκδομένο κείμενο, και δύο ακόμη χειρόγραφα τετράδια της Βικτωρίας, που αναφέρονται στη Χίο και τη Μακρόνησο (στρατόπεδα για τα οποία ανέλαβαν να γράψουν άλλες εξόριστες), αλλά και άλλες τρεις, χειρόγραφες επίσης, και μάλιστα με μολύβι, εκδοχές του προλόγου. Η επεξεργασία αυτών των διαφορετικών εκδοχών παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις από την τελική έκδοση.

Για παράδειγμα, ενώ σε όλες τις εκδοχές αναφέρονται σχεδόν πανομοιότυπα τα δεδομένα που σχετίζονται με την απόφαση και τη διαδικασία της καταγραφής, κι ακόμα η ιστορία της απώλειας και της ανεύρεσης των χειρογράφων και, βέβαια, τα ονόματα και η ταυτότητα των γυναικών καταγραφέντων και των ιστοριών που καταγράφουν, εντούτοις υπάρχει μια παράγραφος που η Βικτωρία έγραψε στη δεύτερη και την τρίτη εκδοχή του προλόγου, χωρίς να εκδοθεί τελικά.

Συγκεκριμένα, το κομμάτι που παραλείφθηκε είναι το εξής και αναφέρεται στην ιδιαίτερη μεταχείριση των γυναικών ως τέτοιων: *«Οι γυναίκες χτυπήθηκαν με μανία όχι μόνο επειδή μερικές εκατοντάδες πήραν τ' άρματα για την εθνική ανεξαρτησία και την κοινωνική δικαιοσύνη μα και γιατί χαλούσαν την προαιώνια τάξη.»* Στη δεύτερη εκδοχή (τετράδιο 12) συνεχίζει τη φράση ως εξής: *«κι ας συμπαραστάθηκαν στους άντρες και τα παιδιά τους οι περισσότερες.»* Στην τρίτη (τετράδιο 13) συνεχίζει με εκτενέστερη διατύπωση: *«Βγήκαν, γυναίκες, αδερφές, κόρες, ιδιοκτησίες πατέρων, συζύγων και αδερφών, από το σπίτι, ανταρτέψανε, κι ας βγήκαν πλάι στους άντρες τους σα σύντροφοι στα δεινά των βουνών και των φυλακών, σαν πλήρεις άνθρωποι.»* Και στα δύο χειρόγραφα η παράγραφος συμπληρώνεται με το εξής: *«Το βιβλίο αυτό, αν και συμπίπτει με το έτος γυναίκας και αφιερώνεται σ' αυτό δεν είναι φεμινιστικό. Στον τόπο μας, ύστερ' από τόσες θυσίες και δοκιμασίες οι γυναίκες αυτόματα είναι και πρέπει να είναι ίσες, τιμημένες και δυνατές»*, για να συμπληρώσει και τη φράση *«αν το θέλουμε»* στην τρίτη εκδοχή.

Είναι ενδιαφέρον γεγονός η παράλειψη αυτή, είτε γίνεται αυτοβούλως (ένα είδος αυτολογοκρισίας) είτε κατόπιν κομματικής υπόδειξης, ίσως της Ρόζας, καθώς φαίνεται

τα συζητήσουμε...». Η Βικτωρία δεν κάνει καμιά τέτοια νύξη στα *Στρατόπεδα*, παρά μόνο έναν υπαινιγμό για εσωτερική απομόνωση σε ποίημα της Εκδρομής: *«Δόσε μου το λαγήνι σου να πω/γράψε και τ' όνομά μου να μην ξεχαστώ/πού'μωνα περιφρονημένη στο κλειστό μου αντίσκηνο/στη βροχή και στον άνεμο απηλογιόμουν πεινασμένη/για κουβέντα καλή γι' αδερφοσύνη./Εγώ τη σήκωσα την ερημιά της ερημιάς...»*.

¹⁰ Χαρακτηριστικά γράφει η Βικτωρία σε μια εκδοχή του προλόγου (βλ. παρακάτω): *«Μεταχειρίζονται όλες σχεδόν το πρώτο πρόσωπο του πληθυντικού με κάποια περηφάνεια, για να τονίσουν πως ό,τι κατόρθωσαν το κατόρθωσαν ενωμένες κι αγαπημένες.»* Προς επιβεβαίωση αυτού του στοιχείου παραθέτω την επιθυμία της Βικτωρίας να χαρίσει στις συνεξόριστες της το βιβλίο της *Η Εκδρομή*, στις οποίες, άλλωστε, το αφιερώνει, με καταχώριση στην «Αυγή» του Σαββάτου 14 Σεπτεμβρίου 1974.

ότι η αντίληψη που ενσωματώνει δεν ταιριάζει με τις επίσημες αντιλήψεις του κόμματος και τις – με σημερινούς όρους – έμφυλες διαπιστώσεις.¹¹

Ο εκδομένος πρόλογος τελειώνει με την παράγραφο: «*Το βιβλίο αυτό αφιερώνεται στις Ελληνίδες και στις γυναίκες όλου του κόσμου, αφού η έκδοσή του συμπίπτει με το «Έτος γυναίκας» και κατατίθεται σήμερα σε ντοκουμέντο μιας εποχής αγύριστης πια, αν όλοι μας επαγρυπνούμε.*»

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα χειρόγραφα των *Στρατοπέδων*, θα παραθέσω ένα ακόμη ενδιαφέρον (ανέκδοτο) απόσπασμα. Πρόκειται για απόσπασμα από το τετράδιο του Μακρονησιού:

«Δε θυμάμαι πώς εγλύστρησε κάποτε στη σκηνή μας ένα βιβλίο ακριβό που πολύ τ' αγαπήσαμε: Τα ποιήματα του Ναζίμ Χικμέτ. Θα σας διαβάσω κάτι, φώναξε η Λίζα από τη γωνιά της. Γίνηκε ησυχία, ακούσαμε τους στίχους: «Αν, γιατρέ, η μισή μου καρδιά είν' εδώ, η άλλη μισή είναι στην Κίνα, κοντά στη στρατιά που κατεβαίνει κατά τον κίτρινο ποταμό, κι όλα τα πρωινά την αυγή η καρδιά μου τουφεκίζεται στην Ελλάδα...» Έτσι άρχιζε το ωραίο ποίημα όπου ο κατάδικος ποιητής μιλούσε στο γιατρό της φυλακής άρρωστος από στηθάγχη... η συγκίνηση που μας έδωσε η ομορφιά αυτών των στίχων δε θα την ξεχάσω ποτέ. Ευχήθηκα τότε, σα νάτανε η νύχτα τα Θεοφάνεια που ανοίγουνε οι ουρανοί, και φτάνει να πει κανείς το τι θάθελε και θα το λάβει σίγουρα, να γίνω/ να γινόμωνα ποιήτρια.»¹²

Αυτή η τόσο τρυφερή και συγκινητική μαρτυρία μπορεί να χρησιμεύσει ως πέρασμα στο ποιητικό της έργο, αφού η ευχή της πραγματοποιήθηκε.

Όλα εκείνα που αναφέρονται ως εξιστόρηση, ως γραμμική αφήγηση και κυριολεκτική περιγραφή στα *Στρατόπεδα*, εμφανίζονται μ' έναν άλλον ποιητικό, μεταφορικό, αλλά όχι κρυπτογραφικό λόγο, στην *Εκδρομή*. Τα *Στρατόπεδα*, βέβαια, όπως είπαμε, γράφτηκαν επί τόπου. Η *Εκδρομή* γράφτηκε 20 χρόνια μετά, όταν οι μνήμες επανήλθαν καταϊστικώς στην επίσκεψη, είναι τα απομεινάρια της παλιάς εμπειρίας, είναι το κατακάθι της ιστορίας, είναι μαζί το μεταγενέστερο και το παλιό, είναι ο τρόπος της να ζήσει τα περασμένα, είναι βεβαίως ποιητική η αποτύπωση, πιο συναισθηματική, πιο λυρική, πιο προσωπική, πιο αφαιρετική, λιγότερο γραμμική, είναι σκηνές, στιγμές, αισθήματα, ονόματα, σκόρπια και συγκεντρωμένα, αποσπασματικά και ακέραια, με θρύψαλα και συγκολλητική ουσία, με σπαράγματα και σπαραγμό.

Το βιβλίο εκδόθηκε, όπως είπαμε, το 1973 με πρόλογο της Έλλης Αλεξίου και κοσμημένο με μια ξυλογραφία του Χρήστου Δαγκλή. Είναι αφιερωμένο «*Σ' αυτές που έζησαν στο ερημονήσι*». Ο τίτλος «*Η Εκδρομή*» παραπέμπει προφανώς στην εκδρομή στο Τρίκερι του 1972, αλλά και μ' έναν (ειρωνικό;) τρόπο στην εξορία στο Τρίκερι του 1948. Μ' αυτή την έννοια, είναι εξαιρετικά εύστοχος, αφού περικλείει ακριβώς ό,τι και

¹¹ «Έμφυλες» συμπεριφορές εκ μέρους της διοίκησης του στρατοπέδου δεν έλειψαν όχι μόνο στις προσβλητικές εκφράσεις και τις υποτιμητικές – σήμερα θα λέγαμε «σεξιστικές» - προσφωνήσεις, αλλά και σε πολλές άλλες επιλογές. Χαρακτηριστική η απόφαση να σταματήσουν τις εφημερίδες, όταν το στρατόπεδο των αντρών έφυγε για τη Μακρόνησο.

¹² Μάλιστα, σ' ένα ποίημα στην «*Εκδρομή*» αναφέρεται η «*Στηθάγχη*» του Ναζίμ Χικμέτ: «... άλλο το μεσημέρι εδώ, αλλοιώτικο τ' απόγευμα/ το βράδυ αβάσταχτο κι ασφυκτικό/ στηθάγχη του Ναζίμ Χικμέτ.»

το βιβλίο, δηλαδή τόσο την κατοπινή επίσκεψη όσο και τα όσα η μνήμη ανακάλεσε τότε, δηλ. την εμπειρία της ίδιας της εξορίας.

Μεταπηδούμε από το τώρα της εκδρομής στο τότε της «εκδρομής». Από τις αφορμές της μνήμης στη μνήμη. Από τις συνδέσεις με το παρελθόν στο παρελθόν.

Άλλοτε, συχνότερα, η ποιήτρια γράφει σα να βρίσκεται στο παρόν της εκδρομής και να θυμάται:

«Σ' αυτά τα κλαδιά μείνανε χνούδια/ από την πρώτη νιότη μου, τις κουμαριές/ ζύπνησα, για να βρω το μανιτάρι/ μ' αγνάντεμα ετράφηκα τέσσερα χρόνια./ Εδώ έσκαψα, εδώ κάρφωσα πασσάλους/ και κατασκίνηωσα..../ Σπασμένα σταμνιά γύρω απ' τη στέρνα/ στα συντρίμμια τους έγραφα τους στίχους μου/ σε μια κουφάλα μυστική τα φύλαγα, πάω τώρα/ είκοσι χρόνια περασμένα, μήπως και τα βρω.»

«Σ' αυτήν την πέτρα, όπως σουρούπωνε/ πλέκαν το θρήνο οι μάνες σαν μαύρες δεκοχτούρες...»

Κι άλλοτε γράφει σα να ζει τότε, τον καιρό της εξορίας. Τότε οι αναμνήσεις αυτονομούνται, το παρελθόν προβάλλει ατόφιο ωσάν παρόν, ο αόριστος κι ο παρατατικός γίνονται ενεστώτας:

«Να 'ρθεις Δαίδαλε στις πίσω σπηλιές/ στις αφύλαχτες κόχες, να στήσεις το εργαστήρι σου./ Φτιάξε μου δυο φτερά γερά, ν' ανυψωθώ/ δεν το σηκώνω πια το αγνάντεμα...»

«Θέλω να ζήσω, θέλω να γυρίσω, σκορβούτο μ' απειλεί/ μέσα σ' αυτό το πλοίο που βούρκιασε/ παγιδεμένο στα φύκια του βυθού/ και ταξιδεύει ασάλευτο τέσσερα χρόνια.»

Το βιβλίο τελειώνει με παροντικό χρόνο:

«Πού με πάει το πλοίο / είναι απόρρητο μυστικό πολέμου/... Νότια με πάει το πλοίο, νότια κι η πατρίδα!/ Μέσα στην πατρίδα η φυλακή μου.»

Μοιάζει σαν το βιβλίο να τελειώνει έτσι λόγω της δικτατορίας, να είναι μια υπενθύμιση για το παρόν.

Βιβλίο ασφαλώς αντιστασιακό, για τον καιρό που γράφτηκε μέσα στη δικτατορία, όταν πάλι άνοιξαν τα νησιά, εντυπωσιακά τολμηρό για τη εποχή του.

Το βιβλίο, λοιπόν, διατρέχει την εκδρομή και την εξορία, διατρέχει το χρόνο τους, διατρέχει τα βάσανα, τα ξεχωριστά μαρτύρια, για τα οποία μιλήσαμε στα Στρατόπεδα: την πείνα, το κρύο, τις αρρώστιες, τους θανάτους, το κουβάλημα, τα βασανιστήρια, τις στερήσεις, την απομόνωση, αλλά και τη συντροφικότητα και την πίστη, κι ακόμα τους χυμούς της νιότης και τον έρωτα, ως έλλειψη, ως στέρηση των σωμάτων, ως προσδοκία.

Ενδεικτικά:

«Όρμος των καθαρμών./ Εδώ πλυνόμαστε «ανά εκατόν»/ στεγνώναμε στα φύκια/ σκυλόψαρο τραβήχτηκε ως τα ρηγά/ απ' της οσμής τη δύναμη/ η ορμή μαρτυρούσε πέρα στη σκοπιά - / τρακόσιοι χωροφύλακες άγιασαν στο Τρίκερι/ του περιπολικού σαράντα ναύτες/ κι εμένα το φίλντισι της γύμνιας μου/ το πρωτοείδε ο βράχος...»

Αλλά το βιβλίο διατρέχει και τον χώρο και μας γνωρίζει κάθε γωνιά του τόπου, και φυσικά τους κατοίκους του, τις εξόριστες γυναίκες, μα και τα ζώα και τα φυτά, τα νερά και τα δέντρα, τους βράχους, τις σπηλιές και τα χτίσματα. Συχνά η ποιήτρια απευθύνεται αξεχώριστα σε έμψυχα και άψυχα.¹³ Σε πάνω από 30 ποιήματα υπάρχουν επικλήσεις.

Απευθύνεται στη θάλασσα, στο κυπαρίσσι, στην αγριελιά, στο βράχο, στο χώμα, στο σύννεφο, στη σάλπιγγα, στο πηγάδι, φυσικά σε συνεξόριστες.

Είναι επικλήσεις, παρακλήσεις, είναι ακόμα η (αναδρομική;) ανάγκη της επικοινωνίας;

Ενδεικτικά:

*«Πηγάδι του σαρανταεφτά/ πηγάδι του σαρανταεννιά/ στόμα με το τσιμέντο σφραγισμένο.
/ Μίλησέ μου πάλι/ φλέβα που νίκησες τον πόντο/ σε τρεις χιλιάδες, δίκαια μοιράστηκες.»*

*«Θαλασσινέ κυπαρισσόνα αντάμειψέ με/ πες μου πού τάχεις τ' άγουρά μου χρόνια/ αν
μου τα φανερώσεις, καμάρα πρώτη θα σε κάμω/ στου θρύλου το γεφύρι.»*

Κάποτε τα άψυχα απαντούν, όπως εδώ ο κυπαρισσώνας: «- Ζητάς τ' αδύνατα, τάξεις τ' αδύνατα...». Και συνήθως απαντούν αποθαρρυντικά στην ελπίδα (που όμως επιμένει, παρά το ότι κάποτε λυγίζει):

*«Ορμή ταπεινωμένη από την πείνα,/ φρόνημα πνιγμένο στις έριδας τ' αγκάθια/ ιδανικό
μαραζωμένο απ' τη διχόνοια/ χαλεπή νύχτα, αδιάφορο κι αν ζημερώσει.»*

Η συνομιλία, η συνύπαρξη με τη φύση είναι φιλική και εχθρική. Δίνει όσα μπορεί παίρνει όσα δεν έχουν. Τη συνεπαίρνει όμως. Την κάνει φυσιολάτρισσα.

Την ίδια ώρα, οι επικλήσεις στις συνεξόριστες, συχνές, σπαρακτικές, γίνονται κάποιες στιγμές ένα είδος προσκλητηρίου.

Χαρακτηριστικό εδώ το ευφύες και πονεμένο ποίημα με την αντιστροφή της σημασίας των ονομάτων:

*«Ευθυμία αδιάκοπα θλιμμένη και πενθισμένη, Ελένη αστόλιστη κι ανέραστη, Αυγή που
αυγή δεν είσαι πια...»*

Όμως, παρά το ότι το β' ενικό της επίκλησης και το γ' ενικό της αφήγησης είναι παρόντα, στην πραγματικότητα, το πρόσωπο που κυριαρχεί είναι το α' ενικό. Σ' αντίθεση με τα Στρατόπεδα, όπου η αφήγηση είναι κατά κύριο λόγο στο α' πληθυντικό, αφορά την ομάδα και τονίζει την κοινή μοίρα, εδώ η ποιήτρια μιλά για τον εαυτό της, για την προσωπική πρόσληψη του δράματος. Η ομάδα υπάρχει, βέβαια, οι αναφορές σ' αυτήν συγκινούν και είναι συχνές, αλλά το κέντρο είναι η ίδια, τα συναισθήματα και τα πάθη της.

*«Σ' αυτή την αγκάλη με ξέβρασε το κήτος./ Σε βράχο είδα σημαία μ' επιγραφή/ «αφήστε
κάθε ελπίδα»/ ... και τι τη θέλω την ελπίδα, είπα,/ θα μου σταθεί η θάλασσα κι η ελιά/...»*

¹³ Επιβεβαιώνεται, έτσι, η αντίληψη για την ενότητα φύσης – πολιτισμού, που χαρακτηρίζει τόσο το δημοτικό τραγούδι όσο και τη λαϊκού ερείσματος έντεχνη ποίηση, όπως εύστοχα έχει δείξει ο Ερατοσθένης Καψωμένος σε πολλές μελέτες του (*Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι. Η αισθητική, ο μύθος και η ιδεολογία του*, Ρέθυμνο 1978, *Η σχέση ανθρώπου-φύσης στο Σολωμό*, Χανιά 1979, κ.ά.).

Γενικότερα, στην *Εκδρομή* η φωνή της ποιήτριας είναι χαμηλή, αλλά ρωμαλέα, ταπεινή, αλλά αφύσικα γενναία, ο λόγος βαθύς, βιωμένος, τρυφερός και αιχμηρός, λυπημένος κι επαναστατικός, πονεμένος και δυνατός. Λυρισμός και επικότητα, βάλσαμο και βάσανο. Πίκρα και τρυφερότητα, ζωή και θάνατος μαζί, αφόρητα μαζί. Ο λόγος της ο ποιητικός χάδι στην ψυχή και την ίδια ώρα τραχιά υπενθύμιση, πόνος αβάσταχτος, στέρηση και προσμονή.

Το βιβλίο, βέβαια, πάνω απ' όλα, αποπνέει ανθρωπισμό, βαθιά κι αληθινή αλληλεγγύη, γνήσια συγκίνηση. Όσο πιο πολύ δείχνει το απάνθρωπο πρόσωπο τόσο πιο ανθρώπινη φωνή κουβαλά. Δεν κατονομάζονται οι θύτες, δεν υπάρχει καμιά σκιά εκδίκησης, υπάρχει μόνο πόνος και καημός, υπάρχει αγάπη για ζωή κι ουρανό, σθένος και απόφαση, απογοήτευση και πείσμα, πίστη κι ελπίδα. Αλλά πουθενά, ούτε για μια στιγμή, δεν υπάρχει μίσος. Αντίθετα, αγιάζουν ακόμα κι οι φρουροί σ' αυτό το ερημονήσι.

Κι είναι μ' έναν τρόπο και νικητήριο, γιατί εκεί συναντά η ποιήτρια την καλύτερη πλευρά του εαυτού της, ακόμα και την ώρα της ήττας, μόλο που η προσμονή της νίκης ήταν το ανέσπερο φως.

«Εδώ μ' αφήσανε / να ξεχαστώ και να πνιγώ στα λιπαρά νερά/ κι όμως ήταν ο τόπος που ευδοκίμησα / κι ήύρα μέε στα ρείκια τον αυλό.»

Το τελευταίο θέμα που θα θίξω σύντομα είναι ότι και στην περίπτωση της *Εκδρομής* βρίσκονται στα χέρια μου τα πρώτα χειρόγραφα του έργου, που επίσης η Βικτωρία είχε εμπιστευθεί στον πατέρα μου. Προφανώς, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η μελέτη των χειρογράφων και η αντιπαραβολή τους με το εκδομένο κείμενο, η επίσκεψη αυτή στο εργαστήρι του συγγραφέα, που σπάνια μπορεί κάποιος να πραγματοποιήσει.

Τα χειρόγραφα είναι 49 μεγάλα φύλλα, τα 10 γραμμένα και από τις δύο πλευρές (59 γραμμένες σελίδες, όχι πάντα ολόκληρες). Συγκρίνοντας, λοιπόν, την αρχική και την τελική εκδοχή, θα σταθώ, αναγκαστικά, μόνο σε ορισμένα σημεία.

Παρατηρούμε ότι υπάρχει διαφοροποίηση στη σειρά και μετακινήσεις στίχων και στροφών σε άλλες θέσεις, σε άλλα ποιήματα. Είναι ένα στοιχείο που αποδεικνύει τη μη γραμμικότητα του έργου. Φυσικά, υπάρχουν διορθώσεις και αλλαγές, αλλά και μια πιο αυστηρή επιλογή και παράλειψη λέξεων και στίχων, πάντα προς την κατεύθυνση της αφαίρεσης και όχι της προσθήκης. Μάλιστα, παραλείπονται σχεδόν ολόκληρα ποιήματα ή μάλλον γίνονται πολλές μεταμορφώσεις, μετακινήσεις, και πάλι προς την αφαίρεση και συνακόλουθα προς την πιο ελεύθερη ερμηνεία.

Επίσης, αρχικά υπήρχαν τίτλοι σε κάποια ποιήματα (Το κυπαρίσσι, Τα μαντήλια, Ο τύφος, Το νησί, Το μοναστήρι, Οι αγναντεύουσες, Οι λεπρές), που παραλείφθηκαν. Στις περισσότερες, όμως, σελίδες υπήρχε ο τίτλος ή η ένδειξη «Τρίκερι».

Θα σταθώ μόνο σε ένα παράδειγμα, ενδεικτικό για όλα τα παραπάνω.

Καταγράφω ένα ποίημα που παραλλάχθηκε τόσο, ώστε απέκτησε άλλο περιεχόμενο και ερμηνεία:

Οι λεπρές

Λάμπει το δέρμα τους, είναι γυμνές/ ονειροπαρμένες οι απαράμιλλες οι έκπαγλες/ στην άμμο κάθισαν διαλέγοντας κογχύλια/ για το κολλιέ που θα φορέσουν νύφες/ Η Ίρμα, η Άλκη, η Νανά, η Λουΐζα/ καθάρια σώματα λιγνά/ τώρα που δε φορούν τη φόρμα του φυλακισμένου/ είναι οι αιώνιες, οι βασιλικές.

Πούναι η λέπρα, πούναι η κακή πληγή/ που πρέπει βαθιά να καθαρίσουν/¹⁴

λάμπει το δέρμα τους σαν το ακρογιάλι/ στο πρόσωπό τους τ' άνθισμα του κίσκου αρχίζει/ στη μέση τους το δίπλωμα του κύματος/ ξεθωριασμένη η κόμη τους αντάρτικα

Μην τις κυττάξεις όταν ξεφορτώνουν τα καϊκία/ με τη μαντήλα ζεμένη ως το στόμα/ μην τις λυπάσαι/ κατ' απ' το χακί της εξορίας/ ειν' οι ωραίες είναι οι κόρες/ όταν αναδυθούν.

Γιατί αυτός ο ουρανός είναι δίκιος/ ρίχνει το μάνα της ελιάς κι η θάλασσα.

Στην τελική εκδοχή¹⁵ αναμειγνύονται στοιχεία από τρία ποιήματα, και μάλιστα, ενώ το πρώτο ξεκινά να μιλά για τις λεπρές, με τις προσθαφαιρέσεις το ποίημα καταλήγει να μιλά μάλλον για έρωτα, για στερημένα σώματα, για κατασπατάληση της γι' αλλού προοριζόμενης ενέργειας και του νεανικού σφρίγγους σε μάταιες και παράταιρες απασχολήσεις. Από τα δύο άλλα ποιήματα άλλα στοιχεία χρησιμοποιήθηκαν αλλού.

Τελειώνοντας, θα αναφερθώ σε μια (γραπτή) συνομιλία του πατέρα μου με τη Βικτωρία σχετικά με την *Εκδρομή*. Πρόκειται για την κριτική του Λάμπη Χρονόπουλου, που δημοσιεύτηκε στον «Ριζοσπάστη» στις 26 Σεπτέμβρη 1974, όπου διατηρούσε τη στήλη της κριτικής βιβλίου για τον πρώτο χρόνο μετά τη μεταπολίτευση με το ψευδώνυμο Χαρίλαος Λαμπίρης, και επέλεξε να ξεκινήσει τη συνεργασία του με την *Εκδρομή*.

Καταχωρώ εδώ λίγα αποσπάσματα από την κριτική:

Είναι το τελευταίο και το καλύτερο βιβλίο της Β.Θ. Ένα από τα λίγα ολοκληρωτικά αντιστασιακά βιβλία και το σημαντικότερο απ' ό,τι ξέρω ποιητικό βιβλίο της εφτάχρονης αντίστασης.

.... Είναι κομψό στη διατύπωση, ευγενικό στο περιεχόμενο κι αγγίζει άμεσα τις ψυχές. Προπάντων έχει το μεγάλο πλεονέκτημα της απλότητας. Λιγόλογο και λιγοσέλιδο, σου δίνει όμως την αίσθηση της πληρότητας. Βγαλμένο μέσα απ' την ψυχή ενός απέριττου, καλλιεργημένου και προοδευτικού ανθρώπου, που περιγράφει τα προσωπικά του βιώματα, δεν έχει τίποτε το ψεύτικο, τίποτε το ρητορικό. Διδάσκοντας με την καυτή ζωή, ηλεχτρίζοντας με το στίχο δεν κάνει κήρυγμα και μεταδίδοντας χαμηλόφωνα μνήμες

¹⁴ Στο σημείο αυτό υπάρχει σβησμένο το ακόλουθο τετράστιχο: *Σπιναλόγγα πήγαν να πουν το Τρίκερι/ όπου μαζεύονται οι Νεράιδες από τρεις θάλασσες/ οι Αιγιοπελαγίτισσες, οι Ευριπιώτισσες, οι Παγασσιώτισσες/ για το μεγάλο πανηγύρι.*

¹⁵ *Καθάρια σώματα, λιγνά, αμετανόητα / στην άμμο διαλέγουνε κοχύλια / η Ίρμα, η Άλκη, η Αθηνά, η Λουΐζα / οι ατίθασσες, οι ονειροπαρμένες. / Θεά, που σε περιφρονήσαν / μη θέλεις να τις τιμωρήσεις κάποτε.*

Α, σφρίγγος ξοδεμένο στο τσεκούρι / σκίζοντας κούτσουρα στο μαγειρείο / κόμη λουσομένη μεσημέρι της Μεγάλης Πέμπτης / στεγνωμένη από ασηκλή άνεμο, δεμένη / δίχως παιχνίδι κι άρωμα μ' ένα σφιχτό τουλπάνι. / Ορμή ταπεινωμένη από την πείνα / φρόνημα πνιγμένο στις έριδας τ' αγκάθια / ιδανικό μαραζωμένο απ' τη διχόνοια / χαλεπή νύχτα, αδιάφορο κι αν ξημερώσει.

πικρότατης θλίψης κι απάνθρωπης μεταχείρισης δε σου τσακίζει την ψυχή, στην ευφραίνει, δε σου προκαλεί το εκδικητικό πάθος, μα την επιείκεια. Γιατί στον τόπο του μαρτυρίου ενίκησε η ποιήτρια και βρήκε τον καλύτερο εαυτό της....

Η τέχνη της απaráμιλλα εκφραστική κι η τύχη της σκληρά ευνοημένη κάνουν αυτό το βιβλίο να στάζει «άγριο μέλι»...

Η ποιήτρια φαίνεται σα να ζει την προσωπική της ιστορία και να παρακολουθεί συμπτωματικά τα γύρω της. Καταγράφοντας σωστά και συγκινημένα την περιπέτεια της ομάδας δεν εκφράζει την ομαδική ψυχή αλλά το δικό της πάθος, την ανεξάρτητη γνώμη και διάθεσή της. Όμως το βιβλίο είναι έτσι γνήσιο και ανθρώπινο. Η ζωή με τη συνέπειά της και η ποίηση με το σεμνό μεγαλείο της νικάν.

... «τη λευτεριά μου ν' αξιωθώ». Μα τη λευτεριά της την κέρδιζε όποτε ήθελε με μιαν υπογραφή ή με μια παραπάνω παραχώρηση. Δεν τόκανε γιατί εννοούσε έντιμα να την κατακτήσει. Σκοπεύοντας την ανθρώπινη ουσία δεν επιδείχνει η ποιήτρια τη νίκη της. Το τέλος του βιβλίου είναι απελπισμένο (πώς αλλιώς νάταν τότε που γράφτηκε;). Όταν τελειώνει η εξορία στο Τρίκκερι, το πλοίο την πηγαίνει σ' άλλη εξορία...

Ένα πληρέστερο κείμενο από εκείνο που δημοσιεύτηκε έστειλε σε χειρόγραφο ο Λάμπης στη Βικτωρία, κείμενο στο οποίο η ποιήτρια απαντά με επιστολή της με ημερομηνία 22-9-74. Από την επιστολή παραθέτω, επίσης, κάποια αποσπάσματα:

Αγαπητέ μου Λάμπη,

Διάβασα χειρόγραφο την κριτική σου για το βιβλίο μου «Εκδρομή» και σου εκφράζω τη βαθειά μου ευγνωμοσύνη και ικανοποίηση για όλα τα γραφόμενά σου.

Από την αρχή ως το τέλος μ' εγκωμιάζεις και με στολίζεις με τα καλύτερα λόγια, μ' ερμηνεύεις σωστά κι οι παρατηρήσεις σου είναι δίκαιες και πολύτιμες. Όλο το κείμενό σου αυτό είναι κομψό, ευγενικό, εύστοχο και μετρημένο άλλο τόσο, όσο και το ποίημα που κρίνεις...

Και άλλοτε μού 'δωσες τη χαρά αυτή όταν μου χάρισες ολόκληρο χαριτωμένο ποίημα εμπνευσμένο από την εκδρομή, την αποκοτιά και τη δύναμη που περικλείει αυτό το βιβλιαράκι, την τόσο αταίριαστη με την προσωπική μου ωχρότητα και ισχύτητα.¹⁶ Είναι

¹⁶ Όταν ο Λάμπης διάβασε την Εκδρομή τής έστειλε συγκινημένος ένα παραδοσιακού ρυθμού ποίημα για να εκφράσει το θαυμασμό του (Χολαργός 6/5/1973). Παραθέτω κάποιους χαρακτηριστικούς στίχους:

... φτωχούλα κι αρφανούλα κι αδιαφέντευτη,/ βγήκες στον κάμπο καλαμιά,/ στα όρη αγριοπερίστερο,... και στις καρδιές κυκλάμινο/ και στις ψυχές αντάρτης...

Εσύ η μικρή, εσύ η πικρή, εσύ τ' αδυνατούτσικο,/ της μιας πνοής τ' ανάκαρο, του ενός καμηού ξεφτίδι,

μωρέ εσύ βγήκες στα βουνά, μπρε εσύ στάθηκες στα τρίστρατα,/ να κόψεις δρόμο του άνομου και χέρι του τυράννου,/ εσύ έκανες την Εκδρομή για να μας ξεσηκώσεις /να μας θυμίσεις τα παλιά, να φέρεις τα μελλούμενα,/ να μας ξυπνήσεις τ' όνειρο, να μας ανάψεις τ' άστρο, / να μας φορέσεις σταυρωτά στη σκέψη φυσεκλίκια!...

Και δε φοβάσαι το ληστή, δε νοιάζεσαι το δράκοντα,/ δε συλλογιέσαι ούτ' Έπαρχο μήτε και νωματάρχη/ μον έσυρες ψιλή φωνή – εσύ, μωρέ, το αμίλητο – ...

αλήθεια πως δε με κυβερνά η κοινή λογική μα μια ρίζα παλιά αντάρτικη διαφεντεύει τη σκέψη μου σ' όλες τις εκδηλώσεις της ζωής μου.

Μεγάλη μου τιμή μα και ευθύνη να λες πως το βιβλίο μου είναι στην κορυφή των αντιστασιακών βιβλίων της επταετίας...

Αν τυπώθηκε όμως αυτό το βιβλίο συντέλεσαν δυο άνθρωποι για να μην πω τρεις.

Πρώτα ο Χαρίδημος που το τύπωσε διωγμένος κι αυτός από τη δικτατορία και χτυπημένος, το επιμελήθηκε από χαρτί ως τυπογραφικά στοιχεία. Δεύτερο εσύ που μαζί με το γιατρό κ. Καπιρτζόγλου οργανώσατε το προσκύνημα στο Τρίκκερι και τρίτο η κ. Έλλη Αλεξίου.

Εκείνη έγραψε έναν πρόλογο τόσο σημαντικό και ωραίο, που μου πέφτει βαρύς και με κάνει σχεδόν να ντρέπομαι...

Χαίρομαι που χίλιοι άνθρωποι θα διαβάσουν αυτό το ωραίο κείμενό σου το ευγενικό και γενναιόδωρο ομότεχνου προς ομότεχνο. Που σου ανοίγεται μια εποχή όπου θα παρουσιάσεις συστηματικά τις ικανότητές σου στο δύσκολο είδος της κριτικής....

Μ' εγκάρδια αισθήματα φιλίας κι ευγνωμοσύνης

Βικτωρία Θεοδώρου

Μωρέ, εγώ τόπα μια φορά πως έχεις χέρι σίδερο,/ μωρέ, εγώ τόνισα καλά πόχεις καρδιά τσελίκι./ ...

Καλά σε λέγαν ζωτικιάν, άσαρκη, άπιαστη,/ μήτε το βόλι σε περνά, μήτε σε πιάνει ζόρκι,/ μόνχαίρεσαι τη Λευτεριά και παίζεις το σουραύλι σου/ δίπλα στα καθαρά νερά που τα σκορπάζ του Κόσμου!...)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Φωτογραφίες από το αρχείο του Λάμπη Χρονόπουλου

Δεξιά το σπίτι ως γενιά μου
πριν έλθε ο φασίς στην Ελλάδα

Το πατρικό σπίτι (δεξιά) της Βικτωρίας Θεοδώρου στα Χανιά (φωτογραφία χαρισμένη στον Λάμπη Χρονόπουλο με το σημείωμά της στην πίσω πλευρά)

Φωτογραφία από το Ορφανοτροφείο στο Ηράκλειο (η Βικτωρία δεξιά)

Η Βικτωρία στην εξορία στο Τρίκερι

Από την εκδρομή στο Τρίκερι (στο κέντρο η Βικτωρία, δεξιά ο Λάμπης Χρονόπουλος)

Μια από τις φωτογραφίες της εκδρομής στο Τρίκερι (η Βικτωρία πρώτη από αριστερά)

